

ՍՏԱՏԻՍՏԻՔԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շուշու ամբողջ գաւառի մասին)

Ամենից առաջ մի քանի կարեւոր բացատրութիւններ ուսումնասիրութեան վայրի, նիւթերի և տեղեկութիւնների գասաւորութեան մասին:

Ինչո՞ւ տեղեկութիւնները վերաբերում են Շուշու գաւառին և ոչ բացառապէս Վարանդային:

Վարանդան այն սահմաններում *), որը նրան տեղական ժողովուրդն է տալիս, ինչպէս լայտնի է, այժմ առանձին վարչական միաւոր չի կազմում և ամբողջութեամբ մըտնում է Շուշու գաւառի մէջ, իսկ որովհետեւ այն սակաւթիւ ստատիստիկական նիւթերը, որ մենք ունէինք մեր ձեռքի տակ, վերաբերում էին Շուշու ամբողջ գաւառին, դրա համար էլ միայն Վարանդայի բնակչութեան ստատիստիկա մենք չէինք կարող կազմել: Առաջարկելով ներողամիտ ընթերցողներին Շուշու գաւառի (գլխաւորապէս հայ) բնակչութեան ստատիստիկան, թոյլ ենք տալիս մեզ կարծել, որ այն՝ ինչ բնորոշ է ամբողջ գաւառի բնակչութեան, բնորոշ կը լինի և Վարանդայի համար, որովհետեւ վերջինս թէ կլիմայական և թէ տնտեսական ու կուլտուրական տեսակետից շատ չի տարբերւում գաւառի միւս մասերից, զորօրինակ Խաչէնի հայ գաւառակից, որ Վարանդայից յետոյ ամենահայաբնակ տեղն է Շուշու գաւառում:

*) Տես «Տեղագրութիւն»:

Չունենալով աւելի ստույգ և արժանահաւատ աղբիւրներ, մենք ստիպուած էինք օգտուելու այնպիսի հիմնարկութիւնների հաւաքած նիւթերից, որոնց ձեռնհասութիւնը ստատիստիքական գործում չափազանց կասկածելի է: Չնայած այն բոլոր խստութեան և զգուշութեան, որը մենք գործ ենք դրել այդ նիւթերի վերաբերմամբ, վերջիններիս վրայ հիմնուող մեր տեղեկութիւնները բնականաբար միայն մօտաւորապէս ճիշտ են: Թէ ինչո՞ւ մենք վստահացանք նմանօրինակ «միայն մօտաւորապէս ճիշտ» թուեր տալ ընթերցողներին, դա այն պատճառով, որ այդ թուերը ևս ընդունակ են ընդհանուր գծերով ցոյց տալ ստատիստիքական մի քանի երևոյթների զարգացումը Շուշու գաւառում, որովհետեւ նոյնատեսակ սխալները բոլոր տարիների թուերի մէջ փոփոխել չեն կարող այս կամ այն երևոյթի զարգացման բնաւորութիւնը տարիների ընթացքում: Իբրեւ նիւթ մեզ ծառայել են տեղական կօնսիստորիայի 1881—1895 թուականների «տարեկան ժամագրեալ հաշիւ»-ների տեղեկութիւնները, պսակների, ծնունդների և ննջեցեալների մասին Շուշու գաւառում, յետոյ Շուշու գաւառապետի 1895-ի «Отчетъ-ը, նահանգապետին գաւառի դրութեան մասին և վերջապէս Կովկասեան ստատիստիքական կոմիտէի 1893 հրատարակած «Сводъ статистическихъ данныхъ о населеніи Закавказскаго края, извлеченныхъ изъ посемейныхъ списковъ 1886 г.»

Նիւթերի գասաւորութեան մէջ մենք հետեւել ենք G. Rümelin-ի «Die Bevölkerungslehre» յօդուածին Schönberg-ի քաղաքատնտեսութեան յալտնի ձեռնարկի մէջ և գերմանական կառավարութեան հրատարակած «Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich» ժողովածուին. սրանցից էլ վերցրել ենք եւրոպական ժողովուրդներին վերաբերող թուերը:

Ա.

ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ

I. Բնակչությունը ըստ սեռի և խտությունը 1886 և 1895 թ. սկիզբներին

Աղյուսակ 1.

	Ցամաքային քաղաքի կիլոմետրով	Բնակչությունը (հայ և թուրք) 1886-ի սկզբին			Բնակչությունը (հայ և թուրք) 1895-ի սկզբին			Մի քա- ռակուսի կիլոմետրի վրայ		Բնակչ. աճումը 1886—95 ‰-ով
		Արապ.	Իգապ.	Միաս.	Արապ.	Իգապ.	Միաս.	1886	1895	
Գաղաթի քաղաքի հետ. . .	5204 ₃₂	72684	58304	130968	80393	65527	145920	25 ₃₂	28 ₃₄	11 ₃₂
Միայն գաղաթը	5200 ₃₄	56890	46295	103185	61597	51071	112668	20	21 ₃₆	8 ₃₆
Գաղաթը	3 ₃₅	15774	12009	27783	18796	14456	33252	—	—	19 ₃₅

*) Աղյուսակի մէջ բերուած 1886 թուականի իգական բնակչութեան թիւը 5000-ով աւելի է «СВОДЪ»-ի մէջ բերուած թուից։ Ահա թէ ինչ հիման վրայ մենք աւելացրել ենք ալիք 5000-ը։ 1886 թուականին եղել է Շուշու գաւառում թիւրքեր ըստ «СВОДЪ»-ի 32209 արական և 20678 իգական (1000 տղամարդի վրայ միայն 646 կին), իսկ 1895 թ. 34050 արական և 27301 իգական, ուրեմն 9 տարուալ ընթացքում աւելացել են 1841 տղամարդ և 6623 կին, հետեւապէս ե՛կ կանաւք համարեա թէ չորս անգամ աւելի արագ են աճել քան թէ տղամարդիկ։ Բայց դա անկարելի է, քանի որ 1) դաղիի տուած տեղեկութիւնների հիման վրայ թիւրք տղաներ շատ են ծնուում քան աղջիկներ (օրինակ 1895 թ. ծնունդ են Շուշու գաւառում 498 տղա և միայն 342 աղջիկ թիւրք մանուկներ) և 2) որովհետեւ կանանց ինչ որ իմմիգրացիայի կամ տղամարդկանց էմիգրացիայի մասին խօսք անգամ չի կարող լինել, թիւրք կանաւք իսկապէս 9 տարուալ ընթացքում 6623-ով չեն աճել, և ալիք անորմալ երևութը պէտք է բացատրել նրանով, որ 5000-ի չափ կանաւք չեն մտել 1886-ի վիճակագրութեան մէջ և զրա համար էլ ոստիկանութեան 1895 թ. աւելի ճիշտ տեղեկութիւնների մէջ երևան են գա-

1895 ընակիչների թուի մէջ չեն մտցրուած 1329 (արական 1036, իգական 293) զինուորական և աստիճանաւորների դասակարգերին պատկանող ռուսներ, լեհեր, հրէաներ, վրացիներ և այլն և 1913 օտարահպատակներ (1096 արական, 817 իգական): Նոյնը և 1886-ի ընակիչների թուի մէջ:

II. Բնակչութիւնը ըստ ազգութիւնների և դաւանութիւնների 1886 և 1895 թուերին:

Աղյուսակ 2.

Տարի	Ամբողջ գաւառի (քաղաքի հետ) բնակչութիւնը			Միայն գաւառի բնակչութիւնը			Քաղաքի բնակ- չութիւնը		
	Միայն	Հայ	Թիւրք	Միայն	Հայ	Թիւրք	Միայն	Հայ	Թիւրք
1886	130968	73081	57887	103185	57893	45292	27783	15188	12595
		56,2%	43,8%		56%	44%		54,5%	45,5%
1895	145920	84569	61351	112668	63985	48683	33252	20584	12668
		58%	42%		57%	43%		61,8	38,2

Թէ 1886-ին և թէ 1895-ին հայերը գաւառում և քաղաքում բնակչութեան մեծամասնութիւնն են կազմում: Մի բան ևս արժանի է ուշադրութեան, որ հայ բնակչութեան համեմատական թիւը (°/°-ը) թէ գաւառում և թէ քաղաքում (մանաւանդ այստեղ) 9 տարուայ ընթացքում բարձրացել է, իսկ թիւրքերինը ընկել:

Բոլոր հայերը, բաց առած մի քանի տասնեակ (ճիշտ թիւը յայտնի չէ) բողոքականներ, լուսաւորչական են, իսկ թիւրքերից 59204 (արական 32820, իգական 26384) շիա-

լիս իբրեւ նոր աւելացածներ: Յօգուտ մեր ենթադրութեան խօսում է և այն, որ աղպիսով ստացած աճումը՝ (6623-ից հասած 5000) 1623 աւելի նորմալ է թիւրք կին բնակչութեան համար և նոյնպէս աւելի նորմալ է (մեր երկրի համար), աղպիսով ստացած սեռերի թուական լարաբերութիւնը՝ 1000 տղամարդի վրայ 802 կին, համարեա թէ նոյնքան, որքան և հայերի մէջ (1000-ի վրայ 826):

ներ են և 2147 հոգի (1230 արական և 917 իգական) սիւն-
նիներ:

III. Բնակչութիւնը ըստ բնակութեան տեղի 1886 և 1895 թ.

Աղիւսակ 3.

Տարի	Ամբողջ բնակչութ.		Հայ բնակչութեան		Թիւրք բնակչութ.	
	որ % է ապրում		որ % է ապրում		որ % է ապրում	
	Գաւառում	Քաղաքում	Գաւառում	Քաղաքում	Գաւառում	Քաղաքում
1886	78,6	21,4	79,2	20,8	78,2	21,8
1895	77,4	22,6	75,5	24,5	79,6	20,4

Մի երևոյթ իսկոյն և եթ աչքի է ընկնում այս աղիւ-
սակի մէջ. դա քաղաքի հայ բնակչութեան %-ական աճու-
մը և գիւղական բնակչութեան %-անկումն է:

Մեր նպատակից և ոյժերից վեր է այստեղ բացատրել
այդ երևոյթի պատճառները:

Թիւրք բնակչութեան մէջ նոյնը չի նկատուում, քաղա-
քի բնակչութեան սաստիկ դանդաղ աճման պատճառով:

IV. ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՏ ՍՆՈՒ

Սեռերի թուական յարաբերութիւնը 1895-ին:

1000 տղամարդի վրայ ամբողջ գաւառում (քաղաքի հետ)	գալիս են 812 կին
» » » միայն գաւառում » »	836 »
» » » քաղաքում . . . » »	773 »
» հայ տղամարդի վրայ ամբողջ գաւառում » »	826 »
» » » միայն » » »	853 »
» » » քաղաքում . . . » »	769 »
» Թիւրք » » ամբողջ գաւառում » »	794 »
» » » միայն գաւառում » »	808 »
» » » քաղաքում. . . » »	786 »

Նուշու գաւառում, ինչպէս և բոլոր հարաւային եր-

կիրներում, տղամարդկանց թիւը աւելի շատ է քան թէ կանանց *)։ Բայց մեզ մօտ երկու սեռերի թուերի զանազանութիւնն աւելի մեծ է, քան թէ որևէ ուրիշ վիճակագրութեան ենթարկուած հարտալին երկրում։ Այդ մասամբ կարելի է բացատրել նրանով, որ բոլոր կանայք (նամանաւանդ թիւքերի մէջ) չեն մտել ոստիկանութեան հաւաքած տեղեկութիւնների մէջ։ Աղիւսակի մէջ հետաքրքիր է այն երևոյթը, որ սեռերի թուական յարաբերութիւնը գաւառում թէ հայերի և թէ թիւքերի համար աւելի նորմալ է քան թէ քաղաքում, երևի այն պատճառով, որ այստեղ աշխատանքի համար եկած ամուրի տղամարդկանց թիւը շատ մեծ է։

Բ.

ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄՆ

I. ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ամուսնութիւնների թիւը եւ ընակչութիւնը (հայ եւ թիւք) **) 1895 թ.

Աղիւսակ 1.

	Ամուսնութիւնների թիւը	Բնակչութիւնը 1000-ներով	1000 բնակչի վրայ գալիս են ամուսնութիւններ
Ամբողջ գաւառի հայ և թիւք բնակչութիւնը	808	144	5,65
Ամբողջ գաւ. հայ բնակչութիւնը.	473	85	5,63
Ամբ. գաւ. թիւք բնակչութիւնը.	335	59	5,68
Միայն գաւառի հայ և թիւք բնակչութիւնը	607	110	5,52
Միայն գաւ. հայ բնակչութիւնը.	331	64	5,25
Միայն գաւ. թիւք բնակչութիւնը	276	46	5,87
Քաղաքի հայ և թիւք բնակչութիւնը	201	34	6,1
Քաղաքի հայ բնակչութիւնը. . .	142	1	7,1
Քաղաքի թիւք բնակչութիւնը .	59	13	4,5

*) Խտալիւում 1000 տղամարդի վրայ գալիս են. . . 995 կին

Յունաստանում » » » » . . . 906 »

Հնդկաստանում » » » » . . . 954 »

**) 2147 սիւնի թիւքեր չեն մտցրուած, որովհետև նրանց մասին տեղեկութիւններ պակասում են։

1895 թ. 1000 բնակչի վրայ քաղաքում աւելի շատ պսակներ են գալիս, քան թէ գաւառում (1000 հայ բնակչի վրայ քաղաքում 7,1, իսկ գաւառում 5,25), միւս կողմից 1000 թիւը բնակչի վրայ աւելի շատ պսակներ են գալիս, քան թէ 1000 հայ բնակչի վրայ:

2. Ամուսնութիւնները և հայ բնակչութիւնը 1881—95 թ.

Աղիւսակ 2.

Տ ա Ր Ի	Գաւառում (առանց քաղաքի)			Ք ա Ղ ա ք ու մ		
	Բնակչու- թեան մո- տաւոր թիւը 1000 ներով	Պսակներ թիւը	1000 բնակչի վրայ բնիկ նում են պը- սակներ	Բնակչու- թեան մո- տաւոր թիւը 1000 ներով	Պսակներ թիւը	1000 բնակչի վրայ բնիկ նում են պը- սակներ
1881—1885 *)	56	372	6,6	14	158	11,3
1886—1890 *)	59	340	5,9	16	141	8,8
1891	61	365	6	18	170	9,4
1892	62	433	7	19	170	9
1893	63	512	8,1	19	142	7,5
1894	63	552	8,7	20	139	7
1895	64	331	5,2	21	142	6,8
1881—1895 *)	63	439	7	19	153	8

Այս աղիւսակի մէջ ևս նկատուում է նոյն երևոյթը, որի վրայ մենք վերեւում մատնանիշ եղանք, այն է, որ 1000 բնակչի վրայ քաղաքում աւելի շատ պսակներ են գալիս,

*) Միջին թուով մի տարուայ համար:

քան թէ գաւառում: Արժանի է լուրջ ուշադրութեան և ուսումնասիրութեան մի փաստ ևս, որ քաղաքի պոսակների թիւը թէ 1000-ի վրայ (1881—85-ի համար 11,3, 1886—90-ի համար 8,4, 1891—95-ի համար 8) և թէ բացարձակապէս (158—142) տարեցտարի պակասում է: Գաւառում ընդհակառակը նա անընդհատ աճում է, թէև ոչ այնպէս արագ, ինչպէս ընկնում է քաղաքում: Ամուսնացողների $\frac{0}{100}$ հայ ժողովրդների մէջ շատ չի տարբերւում եւրոպական ժողովուրդների ամուսնացողների $\frac{0}{100}$ -ից (1000 բնակչի վրայ գալիս են պոսակներ՝ Գերմանիայում 7,6, Անգլիայում 7,4, Բելգիայում 7, Շվեյցարիայում 6,8, Շվեդիայում 6,3):

3. Հայ ամուսնացողների հասակը 1881—1890 թ.

Զինուորագրովին.

Աղիւսակ 3.

Տարի	Գաւառում 100 ամուսնացող տղամարդկանցից եղել են						Քաղաքում 100 ամուսնացող տղամարդկանցից եղել են					
	Երեւել 31 տ. հասակում	21—25	26—30	31—35	36—40	40-ից բարձր	Երեւել 31 տ. հասակում	21—25	26—30	31—35	36—40	40-ից բարձր
1881	26	50	13	4	4	3	9	32	42	5	10	2
1882	34	48	10	4	2	2	6	38	42	6	5	3
1883	29	52	9	5	3	2	10	33	40	7	5	5
1884	22	48	17	6	4	5	15	32	45	2	5	1
1885	40	37	10	4	3	6	9	35	44	4	4	4
1886	49	34	9	3	3	2	7	50	29	8	3	3
1887	5	70	16	4	4	1	4	37	41	7	7	4
1888	—	—	—	—	—	—	0	23	52	15	8	2
1889	3	28	43	12	10	4	3	28	46	11	8	4
1890	9	40	35	7	6	3	4	37	41	7	7	4
Երկն թուով 1881—1886	34	45	11	4	3	3	9	38	40	5	5	3
Երկն թուով 1887.—1890	6	46	31	8	6	3	3	31	45	10	7	4

Այս աղիւսակը բերում ենք այստեղ ցոյց տալու համար այն ահագին սօցիալական ազդեցութիւնը, որ ունեցել է զինուորագրութիւնը Շուշու գաւառում: Մինչև 1886 թ. այսինքն մինչև հայերից զինուոր վերցնելը, 100 ամուսնացող տղամարդկանցից 34-ը գտնւում են եղել (գաւառում) մինչև 21 տ. հասակում, 1886 թ. յետոյ 100 ամուսնացող տղամարդկանցից նոյն հասակում գտնւում են եղել միայն 6 հոգի: Նոյն թուականից յետոյ սաստիկ բարձրանում է 26—40 տարեկան հասակում ամուսնացողների թիւը (մինչև 1886 թ. դրանք կազմել են ամուսնացողների 18 %), իսկ 1886-ից յետոյ 45%), իսկ 21—25 տ. հասակում ամուսնացողների % համարեա թէ նոյնն է մնացել (մինչև 1886 թ. 45%, 1886-ից յետոյ 46%): Նոյն երևոյթը նկատւում է և քաղաքում այն տարբերութեամբ, որ այստեղ պակասել է և 21—25 տարեկան հասակում ամուսնացող տղամարդկանց թիւը (մինչև 1886 թ. 100-ից ամուսնացել են այդ հասակում 38 հոգի, 1886 թ. յետոյ միայն 31): Նոյնպէս սաստիկ բարձրացել է 25—35 տ. հասակում ամուսնացողների թիւը (մինչև 1886 թ. բոլոր ամուսնացողների 45%, 1886-ից յետոյ 55%): Առհասարակ նկատելի կերպով բարձրանում է 1886 թուականից տարիքաւոր ամուսնացողների թիւը (մինչև 1886 թ. գաւառում 100 ամուսնացողներից 10 հոգի գտնւում են եղել 31—40 տ. և 40 տ. բարձր հասակում, իսկ 1886 թ. յետոյ 17 հոգի. քաղաքում մինչև 1886 թ. 13 հոգի, 1886-ից յետոյ 21): Զինուորագրութիւնից յետոյ պակասողների թիւը գաւառում չի պակասել, այլ ընդհակառակը մենք նկատում ենք անընդհատ, թէև դանդաղ աճումն *):

*) Տես սինակլութեան շարժումն, աղիւս. 2.

4. Ամուսնացողները (հայ) 1881—90 թ.

Աղիւսակ 4.

Տ ա ր ի	100 պսակներից եղել են դաւառում				100 պսակներից եղել են քաղաքում			
	Ամուսնացողների տոկոսը	Ամուսնացողների հետ	Ամուսնացողների հետ	Ամուսնացողների հետ	Ամուսնացողների տոկոսը	Ամուսնացողների հետ	Ամուսնացողների հետ	Ամուսնացողների հետ
1881	82	—	11	7	73	1	16	10
1882	85	1	7	7	81	1	12	6
1883	84	—	9	7	79	—	10	11
1884	80	1	12	7	75	4	11	10
1885	79	—	16	5	78	—	11	11
1886	77	—	14	9	81	—	10	9
1887	91	—	9	—	78	2	11	9
1888	—	—	—	—	84	—	10	6
1889	79	2	13	6	77	1	10	12
1890	81	—	11	8	82	2	8	8
1881—1890	82	0,5	11,5	6	78,8	1,1	10,9	9,2

Ամուսնութիւնների աճագին մեծամասնութիւնը (դաւառում 82%, քաղաքում 78,8%) կատարում է ամուսնի տղամարդի և աղջկայ մէջ: Այդ կարգի ամուսնութիւններից յետոյ երկրորդ տեղը բռնում են այլի տղամարդկանց ամուսնութիւնները աղջիկների հետ, երրորդ տեղը բռնում են այլի տղամարդկանց ամուսնութիւնները այլի կանանց հետ.

և չորրորդ ու ամենաչնչին տեղը ընունում են ամուրի տղամարդկանց ամուսնութիւնները այլի կանանց հետ: Մի բան աչքի է ընկնում աղիւսակի մէջ. գաւառում, ուր սեռերի թուական յարաբերութիւնը աւելի նորմալ է (1000:853), քան թէ քաղաքում (1000:769), աւելի քիչ են ամուսնանում այլի կանանց հետ, քան թէ քաղաքում (100 ամուսնացող կանանցից եղել են այլի՝ գաւառում 6,5%, իսկ քաղաքում՝ 10,3%):

5. Ամուսնութիւնները ըստ ամիսների (հայերի մէջ)
1885—1890 թ.

Աղիւսակ 5.

Ամիս	100 պսակներից դաւաճում կատարուել են							100 պսակներից քաղաքում կատարուել են						
	1885	1886	1887	1888*	1889	1890	1885 մինչև 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890
Յուն.	25	20	27	—	13	18	21	32	10	14	9	14	10	15
Փետր.	2	14	16	—	13	16	12	3	23	12	23	27	17	18
Մարտ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	1
Ապրիլ	*)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Մայիս	4	2	—	—	—	1	1	4	—	—	—	—	2	1
Յունիս	2	3	3	—	2	4	3	7	9	5	4	3	5	5
Յուլիս	2	4	1	—	2	2	2	5	3	7	6	3	6	5
Օգոստ.	4	4	4	—	4	3	4	8	8	10	12	6	18	10
Սեպտ.	9	8	1	—	2	5	5	11	12	9	10	7	12	10
Հոկտ.	11	10	3	—	14	7	9	7	11	11	15	12	11	11
Նոյեմ.	15	15	14	—	18	15	15	10	13	14	6	7	8	12
Դեկտ.	26	20	31	—	32	29	28	13	11	18	9	11	11	12

*) Թուերը պակասում են.

Թէ քաղաքի և թէ գաւառի համար բնորոշ է այն, որ մտրտ և ապրիլ ամիսներին մեծ պատի պատճառով պսակներ չեն լինում: Պսակների minimum'ը գաւառում ընկնում է ամարային և աշնանային առաջին ամիսների վրայ, մայիսից մինչև հոկտեմբեր, գիւղական ժողովրդի պրօգրակտիւ գործունէութեան ամենաբուռն ժամանակը. ամենաշատ ամուսնութիւններ կատարուում են նոյեմբերից մինչև փետրուար (maximum դեկտեմբերին): Քաղաքում ամենից քիչ ամուսնութիւններ լինում են մայիս, յունիս, յուլիս ամիսներին, օգոստոսին արդէն պսակների թիւը բաւականին մեծ է և կամաց կամաց աճելով փետրուարին հասնում է իր maximum'ին: Այս երկու աղբւսակները միմեանց հետ համեմատելիս մի բան աչքի է ընկնում. գիւղական հարսանիքների 76% կատարուում է նոյեմբերից մինչև փետրուար ամիսները և միայն 24% մայիսից մինչև հոկտեմբեր, այսինքն դաշտային աշխատանքների ժամանակ, իսկ քաղաքում նոյեմբերից մինչև փետրուար եղած հարսանիքների 0%-ը 57 է, իսկ մնացած ամիսներինը 43: Քաղաքի բնակիչները (արհեստաւորներ, վաճառականներ, բանուորներ, աստիճանաւորներ և այլն), ունենալով այնպիսի պարապմունքներ, որոնք ամբողջ տարուայ ընթացքում հաւասար աշխատանք են պահանջում և տարուայ այս կամ այն ժամանակից համարեա թէ կախումն չունին (իբրև բացառութիւն պէտք է լինէք շրջիկ արհեստաւորներին և բանուորներին՝ հիւսներին, որմնադիրներին, քարտաշներին և այլն, որոնք ամառը աւելի շատ են բանում, քան ձմեռը), իրենց կեանքի մէջ աւելի քիչ են ենթարկւում տարուայ եղանակների ազդեցութեան, քան գիւղացիները:

II. Ծ Ն Ո Ւ Ն Դ Ն Ե Ր

1. Ծնունդները (օրինաւոր եւ ապօրինի) եւ բնակչութիւնը (հայ եւ թիւրք) 1895 թ.

Աղիւսակ 1.

	Ծնունդների թիւը	Բնակչու- թիւնը 1000-ներով	1000 բնակչի վրայ բնակւում են ծնունդն.
Ամբողջ գաւառի հայ եւ թիւրք բնակչութիւնը.	3121	144	21,6
Ամբողջ գաւ. հայ բնակչութ.	2097	85	25
» » թիւրք »	1024	59	17,3
Գաւառի (առանց քաղաքի) հայ եւ թիւրք բնակչութ.	2332	110	21,2
Գաւառի հայ բնակչութիւնը	1492	64	23,3
» թիւրք »	840	46	18,2
Քաղաքի հայ եւ թիւրք բնակչ.	789	34	23,2
» » բնակչութիւնը	605	21	28,8
» թիւրք »	184	13	14,2

Աղիւսակից երևում է, որ 1895 թ. 1000 բնակչի վրայ քաղաքում աւելի շատ ծնունդներ են եղել, քան թէ գաւառում և որ 1000 հայ բնակչի վրայ թէ գաւառում և թէ քաղաքում աւելի շատ ծնունդներ են եղել քան թէ 1000 մահմեդական բնակչի վրայ: Թէ առաջին և թէ երկրորդ երևոյթները կարող են ճիշտ լինել, բայց տարբերութիւնը մի կողմից քաղաքի և գաւառի, միւս կողմից հայ և թիւրք ծնունդների մէջ մեր կարծիքով այնքան մեծ չը պիտի լինի, ինչպէս աղիւսակում, որովհետեւ բազմաթիւ երեխաներ գաւառում առհասարակ և մանաւանդ թիւրքերի մէջ, որոնք մինչև ցուցակի մէջ մտցնուելը (հայերի մօտ մինչև մկրտուելը) մեռնում են, չեն մտնում մեր բերած թուերի մէջ. նոյնպէս չեն մտնում ցուցակի մէջ ապօրինի ծնունդների մեծամասնութիւնը: Մեռելածին մանուկների թիւը թէ գաւառում և թէ քաղաքում բոլորովին ուշադրութեան չի առնւում, չնայած նրան, որ դրանք մի պատկառելի կօնտինգենտ են կազմում բոլոր ծնուածների թուի մէջ:

2. ծնունդները և հայ ընակչությունը 1881—1895 թ.

Աղյուսակ 2.

Տարի	Գաւառում (առանց քաղաքի)							Քաղաքում						
	Ընակչութիւնը 1000-ով	Ծնունդների թիւը			1000 բնակչի վրայ ընկն. են ծնունդներ			Ընակչութիւնը 1000-ով	Ծնունդների թիւը			1000 բնակչի վրայ ընկն. են ծնունդներ		
		Տղայ	Աղջիկ	Միասին	Տղայ	Աղջիկ	Առհասարակ		Տղայ	Աղջիկ	Միասին	Տղայ	Աղջիկ	Առհասարակ
1881—1885	56	902	650	1552	16,1	11,6	27,7	14	303	291	594	21,6	20,8	42,4
1886—1890	59	943	701	1644	16	12	28	16	320	302	622	20	18,9	38,9
1891	61	1131	752	1883	18,5	12,3	30,8	18	345	280	625	19,1	15,5	34,6
1892	62	986	749	1735	15,1	12,1	28	19	323	303	626	17	16	33
1893	63	1162	892	2054	18,4	14,2	32,6	19	324	315	639	17	16,6	33,6
1894	63	1128	794	1922	17,9	12,6	30,5	20	294	311	605	14,7	15,6	30,3
1895	64	845	647	1492	13,2	10,1	23,3	21	326	279	605	15,5	13,3	28,8
1891—1895	63	1050	767	1817	16,7	12,2	28,9	19	322	298	620	17	15,6	32,6

Վերևում քաղաքի և գաւառի ծնունդների մասին նկատածը տեսնում ենք և այստեղ. առաջինում 1000 բնակչի վրայ անհամեմատ աւելի շատ ծնունդներ են գալիս, քան թէ վերջինում: Գաւառի ծնունդները թէ բացարձակապէս (1881—85 1552, 1886—90 1644, 1881—95 1817) և թէ 1000-ի վրայ (27,7, 28, 28,9) աճում են, իսկ քաղաքում (ինչպէս և պսակների թիւը) թէ բացարձակապէս (622 և 620) և թէ 1000-ի վրայ պակասում (42,4. 38,9 և 32,6): Քաղաքի ծնունդների պակասիլը մենք մասամբ բացատրում ենք նրանով, որ այստեղ ամուրի տղամարդկանց (աշխատանքի համար եկած) $\frac{1}{10}$ -ը աճում է, իսկ ամուսնացածներինը ընկնում:

Եթէ աղիւսակի մէջ դուրս բերուած թուերը (1000-ի վրայ) համեմատելու լինինք՝ եւրոպական ժողովուրդների ծնունդների թուերի *) հետ, կը տեսնենք որ մեր թուերը շատ ցածր են. դա այն պատճառով, որ եւրոպական թուերը վերաբերում են ըլլոր ծնունդներին (գրանց մէջ մտնում են ըլլոր ապօրինի և մեռելածին երեխաները), իսկ մեզ մօտ միայն ըլլոր մկրտուած երեխաներին:

*) 1000 բնակչի վրայ գալիս են ծնունդներ՝ Գերմանիայում 38,18 (1881—90), Իտալիայում 38, Ֆրանսիայում 26,6, Մեծ-Բրիտանիայում 35,4, Բելգիայում 34,1, Նորվեգիայում 32,1:

Աղիւսակից երևում է, որ ամենայն տարի աւելի շատ տղաներ են ծնւում, քան թէ աղջիկներ (Գաւառում 1881—1885 թ. ծնուել են 902 տղայ և 650 աղջիկ, 1886—90 943 տղայ և 701 աղջիկ, 1891—95 1050 տղայ և 767 աղջիկ, քաղաքում 1881—85 303 տղայ և 291 աղջիկ, 1886—90 320 տղայ և 302 աղջիկ, 1891—95 322 տղայ և 298 աղջիկ)։ Ինչպէս կարելի է տեսնել այս թուերից, տարբերութիւնը տղայ և աղջիկ ծնունդների մէջ գաւառում աւելի մեծ է քան թէ քաղաքում, ուր մի քանի տարիներում աղջիկ ծնունդների թիւը համարեա թէ հաւասար է ծնուած տղաների թուին (1881—85 և 1893 թուին), իսկ 1894 թ. մինչև անգամ աւելի շատ աղջիկներ են ծնուել քան թէ տղաներ։

3. Ապօրինի ծնունդների համեմատական թիւը.

Գաւառում

1881—85	1	ապօրինի ծնունդ ընկնում է	1108	ծնունդների վրայ
1886—90	1	»	822	»
1891—95	1	»	324	»

Քաղաքում

1881—85	1	ապօրինի ծնունդ ընկնում է	208	ծնունդների վրայ
1886—90	1	»	346	»
1891—95	1	»	387	»

Ապօրինի զաւակների թիւը եւրոպականի *) հետ համեմատած՝ չափազանց քիչ է, երևի այն պատճառով, որ ապօրինի զաւակներից շատ քիչերն են մինչև մկրտութիւնը ապրում (եւրոպական ժողովուրդների համար արդէն ասպցուցուած է, որ մահացու թիւնը ապօրինի զաւակների մէջ աւելի մեծ է, քան թէ օրինաւորների մէջ. ապօրինի ծնունդների մէջ մեռելածինների $\frac{1}{10}$ -ը աւելի մեծ է քան թէ օրինաւոր ծնունդների մէջ)։ Ըստ աղիւսակի՝ ապօրինի ծնունդների թիւը քաղաքում տարէցտարի պակասում է (թէև հակառակը պիտի լինէր, քանի որ ամուրի տղամարդկանց թիւը հետզհետէ աւելանում է), իսկ գաւառում աճում է և վերջին հինգամեակի ընթացքում ապօրինի ծնունդների համեմատական թիւը գաւառում աւելի մեծ է քան թէ քաղաքում։

*) Գերմանիայում ապօրինի ծնունդները կազմում են բոլոր ծնունդների 8,8%, Ֆրանսիայում և Իտալիայում 6,3%, Անգլիայում և Ուէլսում 5,5%, Բելգիայում 7,1%, Շվէյցարիայում 4%։

4. Ծնունդները եւ յղութիւնը ըստ ամիսների (հայերի մէջ)
1885—90 թ.

Աղիւսակ 4.

Ծննդեան ամիսները	Յղութեան ամիսները	Գաւառում 100 ծնունդ- ներից եղել են							Քաղաքում 100 ծնունդ- ներից եղել են						
		1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890
Յունուար	Ապրիլ	12	12	13	10	12	11	11,6	12	8	11	10	9	9	9,9
Փետրուար	Մայիս	9	10	8	9	11	9	9,3	8	10	10	9	12	9	9,6
Մարտ	Յունիս	8	8	8	9	11	9	9	10	11	9	8	9	7	9
Ապրիլ	Յուլիս	7	7	9	7	7	6	7,2	6	8	9	9	8	7	7,8
Մայիս	Օգոստոս	9	8	8	6	7	8	7,6	8	7	7	6	9	6	7,2
Յունիս	Սեպտեմբ.	7	7	7	7	5	6	6,5	8	7	6	7	5	6	6,5
Յուլիս	Հոկտեմբ.	9	9	7	6	5	6	7	9	6	7	6	6	8	7
Օգոստոս	Նոյեմբեր	8	8	8	10	8	9	8,5	7	7	7	9	9	8	7,9
Սեպտեմբ.	Դեկտեմբ.	10	9	7	9	9	8	8,7	9	8	9	10	10	9	9,1
Հոկտեմբ.	Յունուար	6	7	8	9	8	8	7,6	9	10	9	12	7	12	9,9
Նոյեմբեր	Փետրուար	8	8	9	9	10	11	9,1	7	10	9	9	8	11	9
Դեկտեմբ.	Մարտ	7	7	8	9	7	9	7,9	7	8	7	5	8	8	7,1

Թէ գաւառում և թէ քաղաքում ամենից քիչ ծնունդները պատահում են յունիսին (minimum) և յուլիսին, ուրեմն ամենից քիչ յղութիւններ լինում են աշնան սկզբի ամիսներին՝ սեպտեմբերին և հոկտեմբերին։ Ամենից շատ ծնունդներ ընկնում են թէ գաւառում և թէ քաղաքում յունուար (maximum), փետրուար, մարտ և սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսների վրայ։ Ուրեմն ամենից շատ յղութիւններ լինում են գարնան ամիսներին, տարուայ այն ժամանակին, որին բանաստեղծը *пора любви и страсти* հռոմէոս է կոչում և ձմեռուայ երեք ամիսներին, հարսանիքների և տնային փակ կեանքի սէզոնում։—Աղիւսակի մէջ հետաքրքիր է մի բան ևս, այն է, որ ծնունդների թիւը դեկտեմբերին (յղութիւնը մարտին) թէ գաւառում և թէ քաղաքում համեմատելով նախընթաց և գալիք ամիսների թուերի հետ՝ շատ ցածր է։ Չլինի՞ թէ այդ երևույթը պէտք է վերագրել այն բանին, որ մարտը (մեծ պատը) ապաշխարութեան և ժուժկալութեան ամիսն է։

III. ՄԱՀԱՑԻՈՒԹԻՒՆ

1. Մահացումիւնը եւ բնակչութիւնը (հայ եւ թիւրք)
1895 թ.

Աղիւսակ 1.

	ննջեցեալների թիւը			բնակչութիւնը 1000.ներով			1000-ից վախ- ճանաւել են		
	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Տղամարդ- կանցից	Կանան- ցից	Ընդամենը
Ամբողջ գաւառի հայ եւ թիւրք բնակչութիւնը.	905	694	1599	79	65	144	11	11	11
Ամբողջ գաւ. հայ բնակչ.	511	418	929	47	38	85	11	11	11
» » թիւրք »	394	276	670	32	27	59	12	10	11
Գաւառի (առանց քաղաքի) հայ եւ թիւրք բնակչ. .	640	443	1083	60	50	110	10	9	9,8
Գաւառի հայ բնակչութ. .	318	237	555	35	29	64	9	8	9
» թիւրք » . .	322	206	528	25	21	46	13	10	12
Քաղ. հայ եւ թիւրք բնակչ.	265	251	516	19	15	34	14	17	15
Քաղաքի հայ բնակչութ. .	193	181	374	12	9	21	16	20	18
» թիւրք » . .	72	70	142	7	6	13	10	12	11

Քաղաքի հայ բնակիչների մահացումիւնը ճիշտ երկու անգամ մեծ է քան թէ գաւառիւնը (քաղաքում 18% , գաւառում 9%): Քաղաքի թիւրք բնակչութեան մահացումիւնը համարեա նոյնքան է, որքան և գաւառում: Մահացումիւնը գաւառում թիւրքերի մէջ աւելի մեծ է, քան թէ հայերի մէջ, իսկ քաղաքում ընդհակառակը: 1895 թ. կին ննջեցեալների բացարձակ թիւը փոքր է տղամարդ ննջեցեալների թուից, իսկ 1000 կնոջ վրայ ամբողջ գաւառում նոյնքան կին է մեռել, որքան 1000 տղամարդի վրայ տղամարդ: Մի բան ևս արժանի է ուշադրութեան աղիւսակի մէջ. այդ այն է, որ 1895 թ. կին ննջեցեալների $\%$ -ը գաւառում ցածր է (1000 տղամարդից մեռել են 10, 1000 կանանցից 9), իսկ քաղաքում բարձր տղամարդկանց $\%$ -էց (1000 տղամարդից մեռել են 14, իսկ 1000 կանանցից 17) և գաւառի կին ննջեցեալների $\%$ շատ ցածր է քաղաքի կին ննջեցեալների $\%$ (1000 կանանցից գաւառում մեռել են 9, իսկ քաղաքում 17):

2. Մահացութիւնը հայերի մէջ 1881—95 թ.

Աղ իւ ս ա կ 2.

Յ ա Ր Ի.	Գ Ա Ի Ա Ռ Ո Ի Մ									Ք Ա Ղ Ա Ք Ո Ի Մ								
	Ն.Ն.ՅԵՅԱՆՆԵՐ.			Բնակչութիւնը 1000-ներով.			1000 ի վրայ ընկ- նում են նշեցեալ.			Ն.Ն.ՅԵՅԱՆՆԵՐ.			Բնակչութ. 1000-ներով.			1000 վրայ ընկնում են նշեցեալներ.		
	Տղամարդ:	Երեւ:	Միասին:	Տղամարդ:	Երեւ:	Միասին:	1000 տղա- մարդի վրայ:	1000 կնոջ վրայ:	1000 բնակ- չի վրայ:	Տղամարդ:	Երեւ:	Միասին:	Տղամարդ:	Երեւ:	Միասին:	1000 տղա- մարդ վրայ:	1000 կնոջ վրայ:	1000 բնակ- չի վրայ:
1881—85	262	196	458	30,5	25,5	56	8,6	7,7	8,2	149	153	302	7,8	6,2	14	19,1	24,7	21,6
1886—90	446	286	732	32,5	26,5	59	13,7	10,8	12,8	181	153	334	9,4	6,6	16	19,2	23,2	20,9
1891	659	426	1085	33	28	61	19,9	15,2	17,8	228	226	454	10	8	18	22,8	28,2	25,2
1892	710	494	1214	34	28	62	20,9	17,6	18,6	235	218	453	11	8	19	21,3	27,2	24
1893	361	260	621	34	29	63	10,6	9	9,8	179	178	357	11	8	19	16,3	22,2	18,8
1894	474	373	847	34	29	63	14	13,1	13,4	207	205	412	11	9	20	18,8	22,8	20,6
1895	318	237	555	35	29	64	9	8,2	8,7	193	181	374	12	9	21	16,1	20	17,9
1891—95	504	360	864	34	29	63	14,8	12,4	13,7	208	202	410	11	8	19	18,9	25,2	21,6

1895 թ. հայերի մահացելութեան մասին նկատածը տեսնում ենք և այստեղ. 15 տարի շարունակ գաւառում մահացութիւնը (թէ տղամարդկանց և թէ կանտնց) աւելի ցածր է, քան թէ քաղաքում, գաւառի կտնանց մահացութեան $\frac{0}{100}$ ցածր է տղամարդկանց մահացութեան $\frac{0}{100}$ -ից (1881—95 թ. գաւառում 1000-ի վրայ աւելի քիչ կին է մեռնում, քան տղամարդ), իսկ քաղաքում ընդհակառակը կանանց մահացութիւնը շատ մեծ է տղամարդկանց մահացութիւնից: Եւրոպական թուերի *) հետ համեմատած Շուշու գաւառի մահացութեան թուերը շատ ցածր են. այդ այն պատճառով, որ եւրոպական թուերի մէջ մտնում են և ծնուելուց լետոյ շուտով վախճանուած մանուկները, իսկ մեզ մօտ դրանք, չմտնելով ծնուածների ցուցակի մէջ, վախճանուածների ցուցակի մէջ էլ չեն մտնում:

3. Մահացութիւնը հայերի մէջ ըստ ամիսների 1885—90 թ.

Աղիւսակ 3.

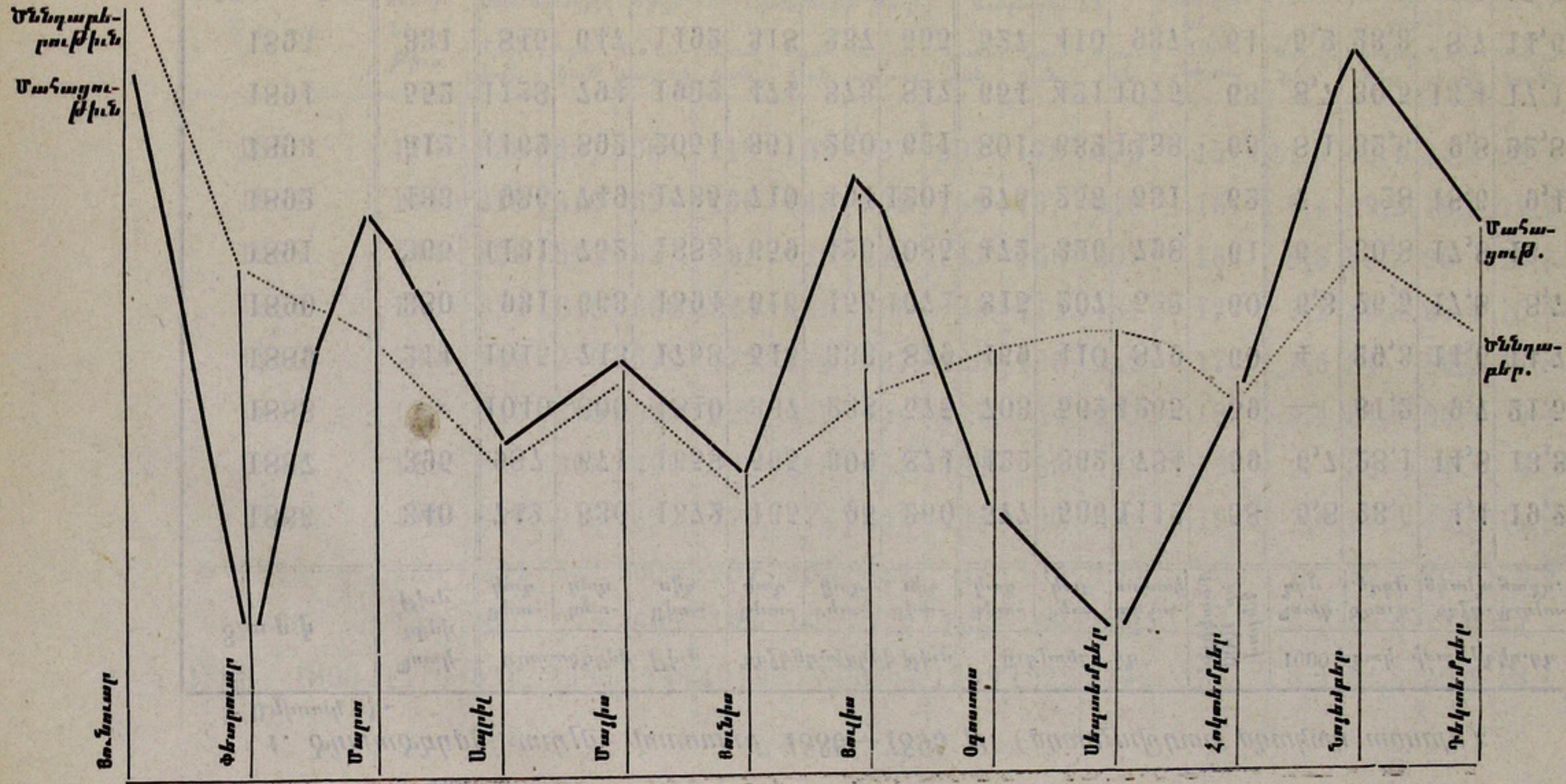
Ամիս	Գաւառում 100-ից վախճան. են							Քաղաքում 100-ից վախճան. են						
	1885	1886	1887	1888 **	1889	1890	1885 մինչև 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890
Յուն.	11	10	5	—	9	14	9,8	14	15	18	11	6	16	11,6
Փետր.	9	8	3	—	4	8	6,4	10	14	13	9	6	11	10,5
Մարտ	8	10	5	—	3	7	6,6	12	6	12	14	6	15	10,9
Ապրիլ	9	8	5	—	3	7	6,4	6	8	8	5	6	6	6,5
Մայիս	4	5	5	—	4	5	4,6	6	6	8	6	5	8	6,5
Յուն.	8	8	7	—	4	5	6,4	3	8	9	8	5	5	6,3
Յուլիս	8	8	11	—	8	5	8	4	9	10	8	7	4	7
Օգոս.	5	7	9	—	13	9	8,6	9	7	7	11	9	6	8,2
Սեպ.	7	7	12	—	12	10	9,6	9	8	7	7	11	7	8,2
Հոկտ.	11	9	11	—	13	8	10,4	7	4	4	6	14	6	6,8
Նոյեմ.	7	11	14	—	14	10	11,2	9	6	6	8	11	5	7,5
Դեկտ.	13	9	13	—	13	12	12	11	9	8	7	14	11	10

Թէ գաւառում և թէ քաղաքում ամենից քիչ ննջեցեալներ լինում են ապրիլ, մայիս (minimum) և յունիս ամիսներում, ամենից շատ ննջեցեալներ լինում են գաւառում հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր և յունուար ամիսներում, իսկ քաղաքում դեկտ., յունուար (maximum), փետր. և մարտ ամիսներում:

*) Երևանի մարտի 29,3 (1000-ից մեռնում են), Գերմանիա 26,8, Իտալիա 30, Տիբլիսի 23,5, Ֆրանսիա 22,4, Ֆինլանդիա 22,2.

**) Թուերը պոկատու են:

4. Մահացութիւնը 16-ից 36 տարեկան կանանց մէջ եւ ծնունդները ըստ ամիսների
(գրաֆիկ սխառկերացումը):

IV. ՀԱՅ ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ԱՃՈՒՄԸ

1. Ժնուածների «աւելը» գաւառում 1886—1895 թ. (ընակչութեան ընական աճումը):
Աղիսակ 1.

Տ ա ռ ի	Պսակ- ների թիւը	Ժնուածների թիւը			Ննջեցեալների թիւը			Աւելացել են			Ընակչու- թիւը 1000 ընդհանուր	1000 բնակ. վրայ ընկն. են			
		Արա- կան	Իգա- կան	Միա- սին	Արա- կան	Իգա- կան	Միա- սին	Արա- կան	Իգա- կան	առհա- սարակ		Պսակ- ներ	Ժնու- մներ	Ննջե- ցեալն.	Աւելա- ցածն.
1886	340	742	630	1372	165	95	260	577	535	1112	58	5,8	23,6	4,4	19,2
1887	395	987	671	1658	565	309	874	422	362	784	59	6,7	28,1	14,8	13,3
1888	—	1040	800	1840	337	238	575	703	562	1265	59	—	31,2	9,7	21,5
1889	244	1015	743	1758	546	333	879	469	410	879	60	4	29,3	14,6	14,7
1890	380	931	663	1594	616	456	1072	315	207	522	60	6,3	26,5	17,8	8,7
1891	365	1131	752	1883	659	426	1085	472	326	798	61	6	30,8	17,8	13
1892	433	986	749	1735	710	494	1204	276	255	531	62	7	28	18,6	9,4
1893	512	1162	892	2054	361	260	621	801	632	1433	63	8,1	32,6	9,8	22,8
1894	552	1128	794	1922	474	373	847	654	421	1075	63	8,7	30,5	13,4	17,1
1895	331	845	647	1492	318	237	555	527	410	937	64	5,2	23,3	8,7	14,6
1886—1895 ընթացքում	3552	9967	7341	17308	4751	3221	7972	5216	4120	9336	609	6,4	28,4	13,1	15,3

2. Ծնունդների ամիսը քաղաքում 1886—95 թ.

Աղյուսակ 2.

Տարի	Պատկերների թիվը	Ծնունդների թիվը			Նշեցեալների թիվը			Աւելացել են			Բնակիչները 1000 ներքով	1000 բնակչի վրայ ընկնում են			
		Արա-կան	Իգա-կան	Առհա-սարակ	Արա-կան	Իգա-կան	Առհա-սարակ	Արա-կան	Իգա-կան	Միա-սին		Պատկերների	Ծնունդների	Նշե-ցեալն.	Աւելա-ցածն.
1886	170	325	281	606	118	109	227	207	172	379	15	11,3	40,4	14,4	26
1887	151	318	310	628	166	143	309	152	167	319	16	9,4	39,2	19,3	19,9
1888	136	336	291	627	195	125	320	141	166	307	16	8,5	39,2	20	19,2
1889	120	322	346	668	249	235	484	73	111	184	17	7,1	39,3	28,4	10,9
1890	130	299	280	579	173	154	327	126	126	252	17	7,6	34	19,2	14,8
1891	170	345	280	625	228	226	454	117	54	171	18	9,4	34,6	25,2	9,4
1892	170	323	303	626	235	218	453	88	85	173	19	9	33	24	9
1893	142	324	315	639	179	178	357	145	137	282	19	7,5	33,6	18,8	14,8
1894	139	294	311	605	207	205	412	87	106	193	20	7	30,2	20,6	9,6
1895	142	326	279	605	193	181	374	133	98	231	21	6,7	28,9	17,9	11
1886—1895	1470	3212	2996	6208	1943	1774	3717	1269	1222	2491	178	8,2	34,8	20,9	13,1

1886 թ. սկզբից մինչև 96 թ. սկիզբը (տաս տարուայ ընթացքում) գաւառի հայ ծնուածները աւելը մեռածների վրայ հաւասար է 9336 (5216 արական, 4120 իգական), իսկ քաղաքում—2491 (1269 արական, 1222 իգական): Ամեն տարի միջին թուով 1000-ի վրայ աւելացել են գաւառում 15,3, իսկ քաղաքում 13,9: Այս երկու թուերն էլ շատ բարձր են *) եւրոպական ժողովուրդների աւելացածների $\frac{0}{100}$ -ից: Աւելացածների $\frac{0}{100}$ քաղաքում քանի գնում պակասում է, իսկ գաւառում աւելանում:

3. Հայ բնակչութեան իսկական աճումը 1886 թ. սկզբից մինչև 1895 թ. սկիզբը:

(Էմիգրացիա և բնական աճումն),

	Բնակչութիւնը 1886-ի սկզբին	Բնակչութիւնը 1895-ի սկզբին	1886—1895 թ. բնակչութեան իսկակ. աճումը	1886—1895 թ. բնակչութեան բը- նական աճումը (ծնունդն. աւելը)	Էմիգրացիայով աւելացած (+), կամ էմիգր. պա- կասած (—) բնակ- չութեան թիւը	Բնակչութեան իսկական աճումը 1886—1895 $\frac{0}{100}$ -ով
Գաւառ և քաղաք	73081	84569	11488	10659	+ 829	15,6%
Գաւառ	57893	63985	6092	8399	—2307	10,4%
Քաղաք	15188	20584	5396	2260	+3136	35,5%

Հ. Աթաբէգեան

*) Ծնուածների աւելը մեռածների վրայ Գերմանիայում (1000 բնակչի վրայ) հաւասար է 11,4, Ֆրանսիայում 2,3, Մեծ-Բրիտա-
նիայում 13,9, Իտալիայում 9,2, Շվեյցարիայում 7,3, Բելգիայում 10,
Շվեդիայում 12,1, Ֆինլանդիայում 7,1 (1881—90 թուականների
համար):